

Дудоров О.О.

*Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
професор кафедри кримінального права,
д.ю.н., професор*

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ШАХРАЙСТВА

Традиційною особливістю шахрайства (ст. 190 КК України) вважається те, що потерпілий, воля якого сфальсифікована обманом чи зловживанням довірою, бере безпосередню участь у передачі майна чи права на нього. При цьому потерпілий переконаний у тому, що розпоряджається майном за власною волею, у своїх інтересах (якщо потерпілий – власник майна), інтересах власника (якщо потерпілий – особа, якій ввірене чи під охороною якої перебуває майно) або принаймні не на шкоду цим інтересам. Для кваліфікації скоєного як шахрайства не має значення рівень витонченості обману, ступінь обачності або, навпаки, легковажності потерпілого. Важливо лише, щоб у конкретній ситуації він не усвідомлював факту застосування щодо нього обману (зловживання довірою), щоб обманні дії винного були ефективними в аспекті успішного заволодіння чужим майном (правом на нього). Таким чином, обов'язковою ознакою шахрайства є добровільність передачі майна чи права на нього; щоправда, така добровільність має умовний (уявний) характер, адже насправді дії зазначених осіб щодо передачі майна чи права на нього обумовлені тим, що вони введені в оману.

Разом з тим викладений вище усталений у нашій доктрині підхід, вочевидь, є підстави визнати обмежувальним тлумаченням кримінального закону. Необхідно вказати і на те, що дотримання зазначеного цього підходу в сучасних умовах ускладнення суспільних відносин і, зокрема, включення в діяльність людини новітніх технічних засобів істотно обмежує сферу застосування кримінально-правової заборони, присвяченої шахрайству, про що більш детально йтиметься нижче. Показово, що у вітчизняній літературі вже висловлено цікаву думку про охоплення диспози-

цією ст. 190 КК України випадків обманного заволодіння чужим нерухомим майном (правом на нього) і без участі потерпілого [1, с. 10 – 11, 14]. Визначення шахрайства у КК України («заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою») носить узагальнений характер і нічого не говорить про поведінку потерпілого, що наводить на думку на слушність наведеної точки зору. Остання, до речі, може стосуватись і випадків обманного заволодіння чужим рухомим майном.

У світлі сказаного викликає інтерес постанова Пленуму Верховного Суду РФ від 27 грудня 2007 р. № 51 «Про судову практику у справах про шахрайство, привласнення і розтрату», у п. 1 якої зазначається, що шахрайство вчиняється шляхом обману або зловживання довірою, під впливом яких власник майна, інша особа або уповноважений орган влади передають майно або право на нього іншим особам або не перешкоджають вилученню цього майна або придбанню права на нього іншими особами.

Аналізуючи викладене роз'яснення, П.С. Яні відзначає, що в ньому враховані і ті випадки (що мають, зокрема, місце при так званому рейдерстві), коли винний з метою протиправного і безоплатного вилучення чужого майна вводить в оману не самого потерпілого, а інших осіб та органи влади (наприклад, суд), представляючи в судовому засіданні у цивільній справі сфальсифіковані докази. При цьому в ролі іншої сторони у цивільній справі за підробленими документами може виступати підставна особа, а не справжній відповідач чи його представник. Суд, будучи введеним в оману, ухвалює рішення про повернення майна потерпілого на користь винного, а судові пристави це рішення виконують. Особа, якій завдається шкода (керівник юридичної особи, на чие майно спрямоване посягання), в такій ситуації взагалі може не знати про судовий процес аж до звернення стягнення на майно і передає його, таким чином, винному не під впливом введення в оману [2, с. 598].

Розглядуваний аспект тлумачення норми КК України про шахрайство актуалізується у тому числі у зв'язку з розповсюдженістю випадків, коли особи, задіяні у злочинних механізмах безпід-

ставного відшкодування з бюджету податку на додану вартість, з питання про право на бюджетне відшкодування ПДВ вводять в оману не лише уповноважені державні органи (податкові органи, органи Державного казначейства), а і господарські суди. У результаті протиправне і безоплатне заволодіння бюджетними коштами із зовнішнього вигляду набуває вигляду виконання судового рішення.

В абз. 2 п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» роз'яснюється, що обман чи зловживання довірою при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на нього.

Теорія «вигідності або обов'язковості», відображена у цьому, знову ж традиційному для нашої доктрини і судової практики роз'ясненні, не лише суперечить букві кримінального закону, а і не дозволяє визнавати шахрайством випадки «вимагання» майна під виглядом збирання благодійної допомоги, добровільних внесків, пожертвувань, подарунків тощо. Неприйнятність такої позиції, яка своїм першоджерелом має міркування ще укладачів Кримінального уложення Росії 1903 р., свого часу була переконливо доведена Б.С. Нікіфоровим [3, с. 121 – 123]. Показово, що у відповідному узагальненні Верховного Суду України, проведення якого передувало ухваленню згаданої постанови Пленуму, при розкритті суті обману і зловживання довірою цілком обґрунтовано, на мою думку, не вказується на те, що у такий спосіб винний у шахрайстві викликає у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі йому майна або права на майно. Натомість тут правильно говориться про те, що обман і зловживання довірою використовується винним з метою заволодіння чужим майном (права на нього) [4, с. 23].

З огляду на сказане, як готування до шахрайства мають розцінюватись, наприклад, випадки розсилання та публікації повідомлень з проханнями надати матеріальну допомогу, які по-

еднуються з повідомленням неправдивих відомостей про нібито скрутне майнове становище тих чи інших осіб.

Якщо ст. 190 КК України є універсальною нормою, яка охоплює випадки і побутового, і економічного шахрайства, то законодавець деяких країн, рухаючись шляхом конструювання казуїстичних кримінально-правових заборон, виокремлює різновиди шахрайства у певних сферах. Наприклад, починаючи з грудня 2012 р. у КК РФ, крім загальної норми – ст. 159 («Шахрайство»), містяться ст.ст. 159-1–159-6, які передбачають відповідальність за шахрайство у сфері кредитування, шахрайство, пов'язане з отриманням соціальних виплат, шахрайство з використанням платіжних карт, шахрайство у сфері страхування, шахрайство у сфері підприємницької діяльності і шахрайство у сфері комп'ютерної інформації. Цікаво, що у загалом критичному відгуку кафедри кримінального права і кримінології юридичного факультету Московського державного університету імені М.В. Ломоносова на відповідний законопроект підтримується лише положення щодо доповнення кримінального закону нормою про шахрайство, поєднане з подоланням комп'ютерного захисту майна. Однак з урахуванням усталеної правозастосовної практики і така новела характеризується як надмірна, оскільки вона цілком могла бути регламентована у межах загальної норми про шахрайство (ст. 159 КК РФ) [5]. Натомість, на думку І.А. Клепицького, окрема норма про «комп'ютерне» шахрайство має бути у КК РФ тому, що вона заповнює прогалину, пов'язану з неможливістю кваліфікувати, наприклад, зловживання з банківськими рахунками шляхом неправомірного доступу до них [6, с. 41].

КК ФРН, крім загального визначення шахрайства (§ 263), виділяє, зокрема, комп'ютерне шахрайство (§ 263а), отримання субсидії шляхом шахрайства (§ 264), інвестиційне шахрайство (§ 264а), страхові зловживання (§ 265), отримання послуг шляхом обману (§ 265а), кредитне шахрайство (§ 265b), шахрайство з чеками і кредитними картами (§ 266b). КК Італії, крім всього іншого, передбачає караність комп'ютерного шахрайства, страхового шахрайства і шахрайства в еміграційній сфері (відповідно, ст.ст. 640 ter, 642, 645). У Пенітенціарному кодексі Естонії поряд

із звичайним шахрайством йдеться про шахрайство при одержанні пільг (ст. 210), інвестиційне шахрайство (ст. 211 КК), страхове шахрайство (ст. 212 КК) і комп'ютерне шахрайство (ст. 213). Виокремлює норму про страхове шахрайство і КК Латвії (ст. 178 КК).

Щодо України, то, наприклад, обманні дії, пов'язані з імітуванням настання страхових випадків і спрямовані на незаконне одержання на користь винних осіб страхових сум, повинні кваліфікуватись за ст. 190 КК як шахрайство з посиланням у разі необхідності на ст. 14 або ст. 15 КК.

У тих випадках, коли обман або зловживання довірою виступає лише способом отримання доступу до майна, а саме вилучення майна відбувається таємно чи відкрито, вчинене не може розглядатися як шахрайство. Такі дії слід кваліфікувати як крадіжку, грабіж або розбій. Тобто відмежовуючи шахрайство від крадіжки, грабежу та розбою, при вчиненні яких винна особа також може звертатись до обману, необхідно встановлювати функціональне призначення останнього. Якщо у шахрайстві обман (зловживання довірою) відіграє роль способу заволодіння чужим майном, то в інших корисливих посяганнях на власність обман (зловживання довірою) використовується для того, щоб створити умови для наступного заволодіння майном всупереч волі потерпілого, полегшити доступ до майна. У зв'язку з цим відсутній склад шахрайства в діях тієї особи, яка протиправно заволодіває майном, переданим йому для винятково технічних або обслуговуючих функцій, які не породжують майнових правовідносин (для ремонту, примірки, тимчасового зберігання, поїздки, догляду тощо) і не пов'язані з передачею певних повноважень щодо володіння, користування або розпорядження майном. Наприклад, не як шахрайство, а (залежно від характеру та інтенсивності застосовуваного насильства) як насильницький грабіж чи розбій має розцінюватись заволодіння автомобілем під час тест-драйву – послуги, яку надають деякі автосалони. У судовій практиці ці, здавалось б, елементарні речі інколи ігноруються.

Так, Шосткинський міськрайонний суд Сумської області за ч. 2 ст. 186 КК засудив Ш., який попрохав у потерпілої Б. зателефонувати з її мобільного телефону, а, отримавши телефон, утік із ним. Апеляційний суд Сумської області вирок міськрайонного суду змінив, пере kwalіфікував дії Ш. на ч. 2 ст. 190 КК, пославшись на те, що потерпіла добровільно передала свій телефон Ш., який скористався її довірою [7]. Оскільки Ш. використав обман лише для того, щоб полегшити доступ до чужого майна – мобільного телефону, яким він заволодів відкрито, пере kwalіфікацію дій засудженого слід визнати неправильною.

Про те, що як грабіж, а не як шахрайство мають розцінюватися випадки, коли винний просить у потерпілого мобільний телефон для тимчасового користування, а потім утікає з ним, говориться і в юридичній літературі. У цьому випадку передача речі з рук у руки ще не означає закінчення розкрадання, а втрата власником можливості володіти мобільним телефоном, як і отримання злочинцем можливості розпорядитись чужим майном, відбувається не у результаті застосування обману. Лише разом з таємним чи відкритим викраденням винний реалізує свій умисел на заволодіння чужим майном [2, с. 619 – 620; 8, с. 237, 300; 9, 395].

Міркування А.В. Савченка та Ю.Л. Шуляк з порушеного питання кваліфікації виглядають не зовсім послідовними. Як приклад так званого шахрайства з мобільними телефонами названі дослідники наводять ситуацію, що знайшла відображення у вирокі Ленінського районного суду, яким за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК, був засуджений такий собі Ф. Останній, перебуваючи у гостях у свого знайомого, з його дозволу взяв належний потерпілому мобільний телефон для прослуховування музики. Після цього Ф., сказавши потерпілому, що йде у туалет, і реалізуючи умисел, спрямований на заволодіння чужим майном, зник з місця вчинення злочину і розпорядився чужим телефоном на власний розсуд [10, с. 69].

З причин, наведених вище, погодитись із кваліфікацією вчиненого Ф. за ч. 1 ст. 190 КК складно, позаяк винний скоїв хоч

і «шахрайську», проте крадіжку. Цікаво, що далі у своїй монографії А.В. Савченко та Ю.Л. Шуляк цілком слушно, як на мене, зазначають, що у випадках, коли обман (зловживання довірою) використовується винним для полегшення доступу до чужого майна, в ході вилучення якого його дії викриваються іншою особою (наприклад, власником), але продовжуються, вчинене залежно від застосування насильства та його інтенсивності має кваліфікуватись не як шахрайство, а як грабіж або розбій. Наприклад, якщо винний звертається до певної особи щодо надання йому мобільного телефону для тимчасового користування, а потім зникає з цим телефоном, скоєне утворює склад злочину «грабіж» [10, с. 78].

Введення в оману виступає тією визначальною обставиною, яка дозволяє відмежувати шахрайство від інших корисливих злочинів проти власності (грабежу, розбою і вимагання) у тих випадках, коли, незважаючи на застосування злочинцем обману, потерпілий усвідомлює протиправність вчинюваних щодо нього дій, включаючи протиправність адресованої йому майнової вимоги. Наприклад, це може бути вимога повернути суму грошей, якої нібито не вистачає, після того, як потерпілий знаходить чужий гаманець і «випадково» з'являється власник цього гаманця.

Справжнім каменем спотикання є наразі питання про наявність (відсутність) обману при використанні комп'ютеризованої платіжної системи, у тому числі платіжної. Так, частина українських науковців висловлює думку про те, що використання підроблених платіжних засобів, результатом чого став фактичний переказ грошових коштів або їх одержання готівкою, має кваліфікуватись за сукупністю злочинів, передбачених статтями 200 і 190 КК [11, с. 102 – 104; 12, с. 28; 13, с. 575].

Одним із традиційних аргументів супротивників такого варіанту кваліфікації є те, що обман передбачає повідомлення неправдивих відомостей людині, чого не відбувається при використанні комп'ютеризованої платіжної системи. Обману не може бути поза спілкуванням між людьми тому, що обман – це інформаційний, інтелектуальний вплив однієї людини на свідомість і волю ін-

шої. Стверджується також, що: банкомати і платіжні термінали як технічні пристрої, позбавлені психіки, не можуть бути введені в оману (як не можна обманути, наприклад, замок у сейфі); у випадку ініціювання та здійснення переказу коштів в автоматичному режимі за допомогою підроблених платіжних інструментів має місце не обман, а неправомірний вплив на процес оброблення комп'ютерної інформації [14, с. 428 – 429; 15, с. 55, 63 – 66; 16, с. 15].

З цього приводу у п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду РФ від 27 грудня 2007 р. № 51 «Про судову практику у справах про шахрайство, привласнення і розтрату» роз'яснюється, що не утворює складу шахрайства заволодіння чужими грошовими коштами шляхом використання заздалегідь викраденої або підробленої кредитної (розрахункової) карти, якщо видача готівкових коштів здійснюється через банкомат без участі уповноваженого працівника кредитної організації. У цьому випадку вчинене пропонується кваліфікувати за відповідною частиною ст. 158 КК РФ як крадіжку. Якщо ж особа заволодіває грошовими коштами, що знаходяться на банківських рахунках, шляхом використання викраденої або підробленої кредитної (розрахункової) карти і введення у такий спосіб в оману уповноваженого працівника кредитної, торговельної або сервісної організації, вчинене має кваліфікуватись як шахрайство.

До речі, окремі вітчизняні дослідники є прибічниками подібної диференційованої кримінально-правової оцінки розглядуваних злочинних посягань [17, с. 8]. Вважаю таку диференціацію не виправданою, оскільки участь уповноваженого працівника у грошових розрахунках не змінює суті злочинного посягання, при вчиненні якого зловмисник у своїх цілях використовує результат автоматизованого оброблення даних комп'ютеризованою системою. Звичайно, у цьому випадку має місце введення в оману уповноваженого працівника стосовно особи законного держателя платіжної картки, але ж обов'язкова при будь-якій операції за платіжною картою авторизація здійснюється комп'ютером, а не уповноваженим працівником (наприклад, касиром торговельного

підприємства, який розміщує картку покупця у пристрої, що зчитує з неї інформацію).

Протилежна позиція, яка мені імponує, зводиться до того, що у розглядуваній ситуації все ж має місце обман: при вчиненні такого шахрайства вводиться в оману не комп'ютер, що обслуговує операційну систему банку, а людина, яка використовує комп'ютер для інтенсифікації своєї діяльності у сфері банківських розрахунків. Обман у цьому разі є, умовно кажучи, опосередкованим: неправдиві відомості про ініціювання платежу фактичним держателем картки повідомляються не безпосередньо банківському службовцю, а через засоби обчислювальної та комунікаційної техніки. Інакше кажучи, при вчиненні такого шахрайства обманюється не комп'ютер, а людина, яка використовує комп'ютер для удосконалення своєї діяльності.

Як слушно зазначає М.В. Карчевський, змінюючи комп'ютерну інформацію, винна особа змінює дійсність, але особа, яка створила або експлуатує комп'ютерну програму, про це не знає, в результаті чого дійсність не відповідає уявленню цієї особи про неї, а тому можна вести мову про опосередкований обман [18, с. 139]. На відміну від традиційного шахрайства, так зване комп'ютерне шахрайство не передбачає «фізичного контакту» винного з потерпілим [19, с. 396], але від цього вчинене не перестає бути шахрайством. Створюючи комп'ютерний вірус, який порушує функціонування комп'ютерних програм і дозволяє знімати грошові кошти з банківських рахунків, особа обманює осіб, які використовують ці програми, у зв'язку з чим таке діяння можна назвати обманом. І це буде не обманом машини, а обманом людини, котра її створила [20, с. 370].

Сказане дозволяє стверджувати про безпідставність прирівнювання платіжної картки як засобу доступу до банківського рахунку, використання якого передбачає процедуру авторизації, наприклад, до ключа, за допомогою якого злочинець відкриває замок на приміщенні, де знаходиться майно. Використання банківською установою системи, заснованої на використанні електронних платіжних засобів, фактично є розширенням форм

комунікації банку з клієнтами. Отримання готівки в банкоматі, здійснення оплати товарів або послуг за допомогою платіжної карти (в Інтернеті або торговельному підприємстві, обладнаному платіжному терміналом) – це по суті така ж форма спілкування банку з клієнтом, що і звернення до касира. Різниця полягає лише в технічних засобах, які, як відомо, суті діяльності не змінюють.

Критикуючи законодавче позначення різновиду шахрайства, регламентованого ст. 159-6 КК РФ, як шахрайства у сфері комп'ютерної інформації, В.І. Тюнін слушно зауважує, що правильніше вести мову про вчинення злочину з використанням комп'ютерних технологій, оскільки особливості сфери вони не утворюють; комп'ютерні технології забезпечують функціонування і захист інших сфер діяльності людини [21, с. 36].

Показовими у цьому контексті є міркування П.С. Яні. Погоджуючись з тим, що комп'ютер обманути неможливо, науковець водночас не виключає можливості кваліфікації як шахрайства випадків введення в оману різних ідентифікаційних пристроїв, які ґрунтуються на використанні відбитків пальців, голосу, рис обличчя людини тощо [2, с. 618]. Але ж і такі ідентифікаційні пристрої позбавлені розуму, психіки тощо, у зв'язку з чим підхід П.С. Яні при бажанні може бути розцінений як дещо непослідовний.

В.О. Навроцький, хоч і не сумнівається у тому, що заволодіння коштами шляхом використання чужої банківської платіжної картки має кваліфікуватись за ст. 185 КК України як крадіжка чужого майна, цілком слушно зазначає, що на платіжній картці і пін-кодів закріплена інформація, взаємопов'язана з інформацією, якою володіє банк. «...вставляючи картку до банкомату та проводячи відповідні операції з клавіатурою, винний безпосередньо отримує доступ не до сейфового відділення банкомата, а зв'язується з операційною системою банку – емітента карточки, отримує доступ до рахунку та дає банку вказівку провести певну операцію» [22, с. 491 – 492]. Виходить, що вчений фактично визнає обставину, що використання комп'ютерів при здійсненні банківських розрахунків – це лише форма спілкування між людьми, обміну інформації між ними.

Із сказаного випливає, що банкомат – не просто сейф зі складним механізмом охорони. У зв'язку з цим не варто проводити паралелі між викраденням грошей із сейфу і розкраданням грошей з банкомату (за винятком його пошкодження). Банкомат призначений для проведення банківських операцій, що і відбувається при використанні платіжної картки. Гроші видаються унаслідок надання банком послуги із надання готівки, і картка у жодному разі не слугує ключем до сховища грошей.

В.В. Хилота, заперечуючи положення про визнання розкрадання з використанням комп'ютерної техніки різновидом шахрайства, пише, що при такому розкраданні команди, які видає ЕОМ, і документи нічим не відрізняються від справжніх за формою, будучи фальшивими по суті. А особа, котра працює із системами автоматизованого оброблення інформації, об'єктивно поставлена у такі умови, коли вона сумлінно помиляється щодо отриманої інформації через відсутність контакту з винним [23, с. 29 – 30]. Отже, визнається, що у кінцевому рахунку вводиться в оману не комп'ютер, а людина, і з цією тезою дослідника я принципово погоджуюсь. Водночас не зовсім зрозуміло, чому інформація, яка змістовно не відповідає дійсності, не може характеризувати обман як спосіб шахрайства.

Таким чином, направляючи несанкціонований законним держателем картки запит на здійснення платежу і використовуючи існуючу платіжну систему і встановлені в ній правила автоматизованого оброблення запитів законних держателів карток, зловмисник, видаючи себе за законного держателя платіжної картки, обманює банківську установу (банк-емітент) щодо необхідності виконання останнім зобов'язань, обумовлених договором, укладеним між банком і законним держателем картки. Унаслідок цього введення в оману банк-емітент здійснює необґрунтоване списання безготівкових коштів з рахунку законного держателя картки, що врешті-решт призводить до заподіяння останньому збитків у вигляді зменшення кількості безготівкових грошових коштів, врахованих на картрахунку. Діяння винного у вигляді ініціювання переказу безготівкових грошових коштів і вказані суспільно

небезпечні наслідки знаходяться у причинному зв'язку. Отже, суспільно небезпечні посягання на власність, які вчиняються з використанням платіжних карток або їх реквізитів та які врешті-решт призводять до несанкціонованого законним держателем картки переказу грошових коштів з його рахунку, є підстави кваліфікувати не як крадіжку, а за ст. 190 КК України як шахрайство.

Запропонований вище підхід, крім усього іншого, дозволяє забезпечити стабільність правозастосовної практики, коли всі види відповідних посягань (з використанням банкомату, платіжного терміналу, Інтернету) розглядатимуться як злочини проти власності одного виду (шахрайство), а значення для кваліфікації будуть мати по-справжньому суттєві ознаки (вчинення злочину у співучасті, розмір заподіяних збитків, повторність тощо). Кримінально-правова оцінка скоєного не залежатиме від технологій, які використовуються для здійснення платежу, включаючи впровадження нових видів електронних платіжних інструментів.

Законодавець багатьох європейських країн, як вже зазначалось, розуміючи проблему обману у випадках зміни інформації, оброблюваної за допомогою комп'ютера, формулює спеціальні кримінально-правові заборони, присвячені «комп'ютерному» шахрайству. Вочевидь, і українському законодавцю варто рухатись подібним шляхом. Поки що вітчизняний досвід з цього питання навряд чи може розцінюватись як успішний: маю на увазі критично сприйняту багатьма дослідниками частину 3 ст. 190 КК України, що передбачає відповідальність у тому числі за шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки.

1. Ємельянов М.В. *Кримінально-правова характеристика шахрайства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08.* – К., 2013. – 19 с.
2. Яни П.С. *Очерк 16. Проблемы квалификации хищений // Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков / под ред. В.В. Лунеева.* – М.: Изд-во Юрайт, 2010. – С. 570 – 623.
3. Никифоров Б.С. *Борьба с мошенническими посягательствами на социалистическую и личную собственность по советскому уголовному праву.* – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 180 с.

4. *Практика розгляду судами справ про злочини проти власності // Вісник Верховного Суду України.* – 2009. – № 2. – С. 19 – 31.
5. *Отзыв о проекте Федерального закона о внесении в УК РФ дополнений и изменений, касающихся уголовной ответственности за мошенничество [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iaaj.net/node/1169>*
6. Клепицкий И.А. *Имущественные преступления в уголовном праве России и ФРГ // Уголовное право.* – 2013. – № 1. – С. 33 – 41.
7. *Вісник Верховного Суду України.* – 2009. – № 2. – С. 23.
8. *Энциклопедия уголовного права. Т. 18. Преступления против собственности. – Издание профессора Малинина.* – СПб ГКА, СПб., 2011. – 1018 с.
9. Антонюк Н.О. *Кримінально-правова охорона власності: навч. посібник.* – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 514 с.
10. Савченко А.В., Шуляк Ю.Л. *Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно-правове дослідження: монографія.* – К.: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. – 216 с.
11. Панов М.М. *Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків: Монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф., акад. АПрН України В.І. Борисов.* – Х.: Право, 2009. – 184 с.
12. Киричко В.М., Перепелиця О.І. *Злочини у сфері господарської діяльності за Кримінальним кодексом України та в судовій практиці: науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Я. Тація.* – Х.: Право, 2010. – 784 с.
13. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка.* – 9-те вид. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.
14. Клепицкий И.А. *Система хозяйственных преступлений.* – М.: Статут, 2005. – 572 с.
15. Музика А.А., Азаров Д.С. *Законодавство України про кримінальну відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення.* – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 120 с.
16. Хилjuta В.В. *Признаки мошеннического обмана в теории и практике уголовного закона // Криминологический журнал БГУЭП.* – 2009. – № 2. – С. 13 – 21.

17. *Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з використанням засобів доступу до банківських рахунків: метод. рекомендації / В.О. Фінагеев, С.С. Чернявський, О.Ю. Татаров та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 79 с.*
18. *Карчевський М. Особливості кваліфікації злочинів проти власності, що вчиняються з використанням комп'ютерної техніки // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 1. – С. 139 – 142.*
19. *Бойцов А.И. Преступления против собственности. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 775 с.*
20. *Телегина Т.Д. Характеристика мошенничества с использованием высоких технологий // Преступность, уголовная политика, уголовный закон: сб. науч. тр. / под ред. Н.А. Лопашенко. – Саратов : Изд-во ФГБОУ ВПО «Саратовская государственная юридическая академия», 2013. – С. 365 – 370.*
21. *Тюнин В. «Реструктуризация» уголовного законодательства об ответственности за мошенничества // Уголовное право. – 2013. – № 2. – С. 35 – 41.*
22. *Навроцький В.О. Кримінально-правова оцінка заволодіння чужими коштами шляхом використання через банкомат викраденої банківської платіжної картки // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2013. – С. 489 – 493.*
23. *Хилюта В.В. Необходимость установления уголовной ответственности за хищения, совершаемые с использованием компьютерной техники // Криминологический журнал БГУЭП. – 2012. – № 1. – С. 26 – 31.*